

“אחת ויחידה” – על חווית החצאית הצבאית בקרב חיילות דתיות¹

רחל גץ-סלומון

“תמיד חשבתי שברגע שתהיה לי הזדמנות, אחזור למכנסיים. ידעתי שאעשה צבא, ושם אלך עם מכנסיים ואז אעבור למכנסיים באופן קבוע, תהליך כזה. בפועל, השתניתי מבחינה דתית לכיוון המחמיר, וטבעי היה שלא אשרת בצבא, כי זה לא מה שנשים דתיות עושות. אבל לא הייתי מסוגלת לחתום על ההצהרה עד שלא אבין למה. חקרתי, וזה הפך להיות בקטע דוסי, אשרת בצבא כי זה מה שהשם שלח אותי לעשות. כיתה י”ב עברה בייסורים נוראים כולם אמרו שזה כנגד מה שהרבנים אומרים, ושאני הולכת להתקלקל ושאעבור ללבוש מכנסיים. ולי ישבה בראש המחשבה שהתכונן הוא לברוח מהחצאיות. היה מישוהו שהערכת, שאמר לי שאף בחור ישיבה לא יצא עם מישהי שעשתה צבא ושבטח אלבש מכנסיים כי חצאית זה במדי א’, ורוב הזמן הולכים במדי ב’. אמרתי לו שאני הולכת להיות ממש דתייה בצבא ושגם במדי ב’ אני אלך רק עם חצאיות והוא אמר שאין דבר כזה ושאוותר. אמרתי לעצמי שאני אשרת בצבא וכולם יראו שאלך רק עם חצאיות, אני אעשה להם דווקא. אראה להם שאני יכולה להיות דוסית ולשרת בצבא, שצבא זה בגלל שאני דוסית. החצאית תהיה הדבר שיוכיח לכולם שאני הכי דתייה בצבא, אין יותר דתייה מזה. כולכם תראו שאני אשרת בצבא ועד היום האחרון אלך עם חצאית. וזה היה הרבה יותר מסובך ממה שחשבתי” (מתוך ראיון עם צ’).

1 מאמר זה הנו חלק מתוך פרק על החצאית הצבאית הישראלית המופיע בתוך עבודת מחקר מקיפה העוסקת באנתרופולוגיה של החצאית. הפרק הרחב עוסק בגלגוליה של החצאית הצבאית הישראלית מימי טרום הקמת צה”ל ועד לשנת 2020. לצד המחקר החומרי מובאים ומנותחים בפרק ראיונות עם ארבעים נשים ישראליות, חילוניות ודתיות, העוסקים בחוויה ובהתנסות בחצאית הצבאית.

תמונה 1: חיילות דתיות, מחנה 80, 1980 (באדיבות רויטל קולין)

מאמר זה מבקש לבחון את ההקשרים שבהם אחווה החצאית הצבאית בדעתן ובזכרונן של נשים ישראליות אשר שירתו בצבא כחיילות דתיות. המאמר מתמקד במפגש שבין זיכרון, חפץ ממוגדר ואישה דתייה ובהשלכות שיש לו על חוויית הזהות. זאת באמצעות מחקר אנתרופולוגי ובזיקה למוסכמות החברתיות והתרבותיות שבהן מתהווה החצאית הצבאית הישראלית כפריט לבוש כפוי² (כחלק מסט המדים שאותם מוכרחה ללבוש כל חיילת) או כזה הניתן לבחירה (מתוקף היותה של החיילת דתייה). במאמר משולבות מתודולוגיית החקירה ההיסטורית-חומרית וכן ניתוחי ראיונות עם נשים אשר החצאית הצבאית היוותה נושא משמעותי בחוויית השירות הצבאי שלהן, בהיותן נשים צעירות ודתיות. המאמר, אשר מתמקד בחצאית הצבאית הישראלית מציג דיון בסוגיות המדים, התפקיד, המגדר והמגזר בתוך ההקשר הישראלי ומנותחים בו ראיונות עם עשרים נשים ישראליות על פי תמות משותפות.

בהמשך לתפיסת הבגד כחומריות המגלמת את הזהות ומחברת בין הזירה הפרטית לציבורית ובין הממשי לסימבולי (Tarlo, 1996; Hansen, 2004; Turner, 1993 [1980]; Entwistle & Wilson, 2001; Küchler, & Miller,

(2005), מהווה בגד המדים מקרה מיוחד משום שהוא חומריות הצמודה לגוף הפרטי אך כל עניינה הוא לסמן באופן מובהק את היות הפרט משויך לקבוצה מוגדרת, לבדל ולהדגיש אותו במרחב הכללי (בורנפלד-שטיין, 2012; הלמן, 2012; Fussel, 2002; Craik, 2005; 2003; Hertz, 2019). בלבו של מאמר זה מתבצעת חקירה של בגד מדים ספציפי באמצעות פנייה אל הפרט הלוכש אותו. כך באמצעות תיאור והמשגה של חוויותיהן של נשים, הכרוכות גם בעבודת זיכרון³, נמצא את בגד המדים הספציפי – החצאית – כאובייקט טעון אשר ההתנסות בו ייצרה תובנות רגשיות, אינטלקטואליות, חברתיות ופיזיות. חקירה מן הסוג הזה משקפת ממד מורכב של חוויית עצמי וזהות באמצעות אובייקט חומרי קולקטיבי ומזוהה. ההתעכבות על החצאית הצבאית הישראלית מנכיחה את מערכת היחסים המורכבת שבין נשים דתיות לחפץ הטעון גם במשמעויות סוציולוגיות, מיליטריסטיות, מגדריות ומגוריות. נשים דתיות בישראל פטורות משרות החובה הצבאי, על כן אלה מהן המשרות בצבא מחזיקות בעמדה וולונטרית הנתפסת כנעלה מצד אחד ומן הצד השני נחשבות (יותר או פחות על פי ההקשרים ההיסטוריים וכפי שיובא בהמשך) כמי שחצו את הקווים המגזריים ופעלו בניגוד לדעה ההלכתית ולנורמות החברתיות המקובלות בחברה שממנה הגיעו. בחינת היחסים שבין האובייקט הספציפי לאישה הספציפית מבררת גם את כוח ההשפעה שיש לחפצים על האנשים, ואת האפקט שיש לחפץ על חוויית והתנסות החיים של בני האדם.

תיאוריה

א. חפצים וזיכרון

”חפצים ביוגרפיים”, על פי הגדרתה של הוסקינס (Hoskins, 1998), הינם חפצים שכוחם נובע מן האירוע שאליו הם קשורים. במחקר הנוכחי מתייחס הדין בחצאית הצבאית הישראלית לשלושה תחומים שבהם נוגע חפץ זה – זמן, מרחב ומגדר. חלוקה זו נשענת אף היא על עבודתה של הוסקינס, אשר על פיה שלושה קשרים מאפיינים את החפץ הביוגרפי, הקשר שלו לזמן, למרחב ולאדם המחזיק בו. היחסים הנוצרים בין האדם לחפץ הם אלה המעניקים

3 שיטת memory-work, שאותה פיתחה הוג (Haug, 1987), היא שיטת ריאיון ייחודית שפותחה כשיטת מחקר פמיניסטית מתנגדת. חלקים ממנה שולבו בראיונות שאותם ביצעת עם הנשים המשתתפות במחקר וכפי שיובא בהמשך.

לחפץ את זהותו אך באותה מידה, היא טוענת, הם מעניקים זהות גם לאדם. מקרה החצאית הצבאית מתאים להגדרה של "חפץ ביוגרפי", זאת משום שזהו אובייקט הנובע מאירוע מרכזי ומחולל בחייה של האישה הישראלית – שירותה הצבאי. הזמן שאליו מתייחסות המרואיינות במחקר זה הוא שנות התבגרותה של הנערה-אישה והמרחב הוא מרחב צבאי הטרוטופי.⁴ תחום המגדר מהווה תמה מרכזית במחקר, והוא נבחן בתוך ההקשר החומרי, ההיסטורי והאישי, ונדון לאור ההגדרה החברתית הכפולה של החיילת הדתית – אישה ודתייה.

כך, הבחינה היא תרבותית וחברתית יחד; מגדרית ומגזרית, ונחלקת במאמר הנוכחי לשתי דרכים שבהן נבחן האובייקט, בהתאם לשני סוגי הביוגרפיות של החפצים אותם מנסחת הוסקינס. ביוגרפיה אישית של החפץ אשר נוצרת על ידי השימוש של האדם בחפץ, שבאמצעותו מתארגנת ונעשית הזהות למוחשית. והביוגרפיה החברתית של החפץ אשר מתהווה באמצעות הדרכים בהן מתאפיין החפץ כאובייקט של תשוקה ופנטזיה ובדרכים בהן הוא נשמר ונזכר בחברה המסוימת. על פי הוסקינס הביוגרפיה של החפצים, הסיפור שמספר את הקשר בין האדם לחפץ שבחזקתו, יכולה לחשוף דרכים חדשות להסתכל על אנשים ועל חפצים. במקרה החצאית הצבאית הישראלית הביוגרפיה האישית והביוגרפיה החברתית נכרכות יחד בנקודת זמן ברורה ומתמשכת ומאפשרות התבוננות בארגון הזהות בתוך ההקשר החברתי המועצם,⁵ וכן בתמורות התרבותיות והחברתיות של החברה הספציפית.

יוהס (2013) מרחיבה את המושג "חפץ ביוגרפי", ומונה סוגים של חפצים כאלה. הסוג הראשון שאותו היא מונה, הם חפצים אשר הופכים להיות ביוגרפיים מתוך בחירה של האדם אשר תופס אותם כחלק מעצמו. לעומת זאת, ישנם חפצים אשר נקשרים לחייו של האדם ולזהותו בעל כורחו. בשני המקרים, אירוע הוא המעניק לחפץ את משמעותו. בעבודתה על אודות הנדוניה⁶ טוענת יוהס כי זהו מצבור חפצים הנע במתח שבין חפצים ביוגרפיים מבחירה לחפצים ביוגרפיים מכפייה. לדידה, מתח זה תלוי במושגי המרחב והזמן המאפיינים את הרגע שבו ניתנו החפצים. הנדוניה היא מקרה מעניין במיוחד, זאת משום היותה צביר חפצים המוענק ללא יכולת התנגדות ובהקשר טקסי המתקיים בתוך סדר

4 כך על פי הגדרתו של פוקו את ההטרוטופיה (2003 [1966]).

5 הצבא כמיקרוקוסמוס לחברה הישראלית הצבא משקף וממסד תפיסות ביחס לנשיות וגבריות בחברה (הלמן, 2006).

6 עבודתה עוסקת בנדוניה של כלות יהודיות באיזמיר בשנות השבעים והשמונים של המאה העשרים.

חברתי מאורגן. מקרה החצאית הצבאית, מהווה מקרה דומה אך מורכב יותר. בתקופות שונות הייתה החצאית הצבאית הישראלית אובייקט לבוש כפוי; כל נערה שהתגייסה קיבלה חצאיות כחלק מסט המדים שלה והן היוו את מדי הייצוג (מדי א'), ללא אלטרנטיבה כלשהי. החל משנות התשעים של המאה הקודמת, ובהתאם לאקלים השוויוני שהחל להיות רווח בקרב צבאות שונים במערב, חצאיות יצאו מרפרטואר המדים של החיילות ונעשו לפריט שיש לפעול באופן אקטיבי לקבלתו, וניתנו בעיקר לחיילות שהצהירו על היותן דתיות. כך, נמצאת החצאית הצבאית הישראלית במתח שבין חפץ כפוי לחפץ מבחירה. על פי יוהס בשני המקרים, הכפוי או הנבחר, האובייקט המסוים נקשר אל חייו ואל זהותו של הסובייקט בעל כורחו והופך לחלק מהעצמיות שלו ומזהותו. ההקשר הפיזי אשר בו הוכנס החפץ הספציפי אל חייה של החיילת – הזמן והמרחב – הוא מעבר מזהות והגדרה עצמית אחת – אזרחית שהיא נערה דתייה – אל עבר זהות והגדרה עצמית אחרת – חיילת.

המחקר הנוכחי מתבסס על עבודת זיכרון של נשים ישראליות אשר שירתו בצבא כצעירות דתיות. תהליך ההיזכרות לווה בהתבוננות בצילומים ובמישור ובחינה של האובייקט המקורי – חצאית המדים. שלו-כליפא קובעת כי בין ההיסטוריה לזיכרון מתקיימים יחסי תלות (2013, 17). ללא סוכני הזיכרון אין להיסטוריה דרך להתבסס, והזיכרון עצמו מתהווה, מתכונן ושורד באמצעות המוחשי והקונקרטי ההיסטורי – החפץ.⁷ החפץ הופך לחומר ההיסטורי ובכך מקבל מעמד של מי שמפגיש בין ההיסטוריה והזיכרון ומחזק את הנאחזת בו. תהליכי זיכרון נמצאו כאפיק מחקרי מרכזי להתחקות אחר אירוע מוקדם הקשור בגוף או בחפץ אשר כונן את חוויית העצמי וקשור בה (Haug, 1987). דיון בסוגיות של גוף, זיכרון והסובייקט הנשי המתכונן בחברה בתיווך החברתי-תרבותי הישראלי מצא כי לחוויה ולהתנסות בגוף ובחומר מקום מרכזי בכינון העצמי (גץ-סלומון, 2016). עוד נמצא כי הזיכרון הוא האפיק המרכזי ולעיתים אף היחיד אשר בעזרתו ניתן לחלק ולחשוף את המשמעויות שיש לגוף ולחומר בחוויית הזהות והעצמי.

בספרה *Evocative Objects—Things we Think with* טוענת טארקל (Turkle, 2007), כי ההתנסות היומיומית של בני האדם מובילה לכך כי לכל אדם יש מכנה משותף עם אובייקטים. לדידה, לאובייקטים כוח מעורר הכרוך בזיכרון. האובייקטים המזכירים, מדגישים את אי הנפרדות שבין מחשבה להרגשה ביחס שלנו לדברים. האובייקט המזכיר, הוא ”אובייקט מעורר” (evocative)

7 בעבודתה על מוטיאונים העלייה השנייה מתייחסת שלו-כליפא גם למחווה ולדימוי.

(object), והוא נתפס כבן לוויה להתנסות ולחוויות החיים. תיאורים של אובייקט מעורר לרוב יתמקדו בנסיבות שבהן נקשרו אל האובייקט הספציפי ובהקשרים שבהם נכנס האובייקט לחיי האדם. החצאית הצבאית היא אובייקט מזכיר, היא משויכת אל תקופת חיים ספציפית בהיסטוריה (הרחוקה יותר או פחות בהתאם לגיל המרואיינת) של האישה. במחקר הנוכחי שבו עומדת החצאית הצבאית במרכז הדיון, נוכחים ההקשרים והנסיבות, חוויות מעולם המקור — העולם הדתי — ומן המרחב הצבאי. במחקר זה מהווה החצאית קטליזטור לדיון בחוויית הזהות ומתפקדת כאובייקט מעורר לזיכרון של גיבוש וכינון העצמי.

ב. נשים דתיות, חצאית, צבא ובגד המדים

באקלים הישראלי נתפסת החצאית כפריט לבוש "של דתיות"⁸ והיא משויכת, על פי פרמטרים חומריים של גזרה, אורך וחומר, למלתחתן של נשים הממוקמות על המנעד הרחב של ההגדרות הדתיות השונות והמגוונות בחברה הישראלית.⁹ גם בהקשר הפנים־מגזרי, נתפסת החצאית כאובייקט מגדיר ומשייך כלפי חוץ — אל החברה הכללית — ומעיד על היות הלובשת אישה דתיה, אך החצאית משמשת גם כסמן תוך מגזרי, מקטלג ומבחין בין תתי המגזר השונים. לבישת חצאית, קובעים זלצברג ואלמוג (2009), נחשבת למדד דתיות בקרב רוב הזרמים בציבור הדתי לאומי. לידם נתפסת החצאית, בציבור זה, כסמל של "יתר דתיות" ומי שהולכת במכנסיים נחשבת למקפידה פחות ו"לפחות צנועה". תפיסה זו נעשתה לרווחת רק באמצע שנות השבעים של המאה הקודמת. עד אז נשים בצינונות הדתית הלכו במכנסיים ובחצאיות קצרות (מעל גובה הברך) ולא נחשבו כמי שדתיותן מוטלת בספק או ברמה נמוכה. אסכולת "מרכז הרב" (בית מדרשו של הרב קוק) היא שהובילה את מגמת הצניעות הקפדנית והמחמירה שהפכה לנותנת הטון בצינונות הדתית והובילה אותה (Zalberg & Almog, 2009). ההקפדה היתרה על גדרי הצניעות באה לידי ביטוי בעיקר בשרוולים המכסים את המרפק, בחצאיות שאורכן לאחר הברך ומטה, ובהימנעות מלבישת מכנסיים. שיח צניעות זה התבסס על הלאומיות הישראלית ופיתח מושגים כמו "הקדושה הישראלית", "הצניעות הישראלית", וכדומה. וכך, טוענים זלצברג ואלמוג, באמצעות

8 כך מצאתי בראיונות שאותם קיימתי על אודות החצאית גם בקרב נשים חילוניות במסגרת מחקרי על החצאית וחווית העצמי הנשי.

9 החצאית שאותה תלבש אישה חרדית אשכנזייה בשנות החמישים לחייה, למשל, אינה החצאית שאותה תלבש אישה חרדית ספרדייה בת אותו הגיל ולא אותה החצאית שאותה תלבש אישה המשויכת לגרעין תורני בעירית פיתוח או מתנחלת מגוש עציון וכן הלאה.

ההקפדה על גדרי הצניעות והטלה על כתפיה של האשה הדתית-לאומית האחריות לייצוג הקדושה הלאומית.

תפיסות דתיות וסיבות הלכתיות שונות אפיינו שירות נשים בצבא כבעייתיות בעיני רבים בציונות הדתית (פרידל-ענבר, 2014).¹⁰ וכך, משך עשרות שנים נשים דתיות בודדות התגייסו לצבא שנתפס כמרחב גברי, חילוני וחסר צניעות. במהלך השנים, לאלו מבין בוגרות החינוך הממלכתי דתי שהתגייסו היה דימוי של צעירות מהפריפריה החברתית והגיאוגרפית של החינוך הדתי (בודאי-היימן, 2016), וכבנות שנחשבו פחות מחויבות להלכה (לצדן הייתה את קבוצת המתגייסות מקרב הקיבוץ הדתי שעל אף אי הקפדתן בהלכות הצניעות נחשבו לבנות ”איכותיות“). החל משנות התשעים של המאה הקודמת חלה עלייה מספרית משמעותית בגיוס דתיות לצה”ל. הממסד הרבני וההלכתי עדיין דוחה ברובו גיוס נשים לצבא, והחינוך הדתי רואה בגיוס בוגרותיו בעייה חינוכית ודתית (סלע, 2012; פרידל-ענבר, 2014; בודאי-היימן, 2016). רוב המתגייסות הדתיות כיום מגיעות מהזרם המרכזי של הציונות הדתית, בוגרות אולפנות ותיכונים הנחשבים לאיכותיים, וחלקן הגדול בוגרות לימודים תורניים כהכנה לצבא במכינה או במדרשה. שינוי זה במאפייני המתגייסות מצביע, על פי בודאי-היימן, כי בקרב הציונות הדתית התפתחה תפיסה המבקשת להשתלב בחברה הכללית ולהתערות בתוכה. כמות המתגייסות הדתיות, אשר עולה בכל שנה באופן עקבי, משקפת את השינויים החברתיים החלים בקבוצה סוציולוגית זו; בהחלטה של נערה מקרב החברה הדתית-לאומית להתגייס טמונות גם עמדות ביחס להלכה ולסמכות הרבנית ושיקוף מעמדם של ערכים חילוניים כמו פמיניזם ומיליטריזם.

בחירתן של צעירות דתיות להתגייס, מסמלת פריצה של גבולות הזהות החברתית, הדתית והנשית שאליה הוכוונו. במהלך שירותן נדרשות החיילות הדתיות לפרקטיקות שונות של עבודת גבולות אשר יגשרו ויאפשרו להן להתמודד עם הפער שבין השתייכותן לחברה הדתית להיותן חיילות בצבא. בודאי-היימן מוצאת במחקרה שחיילות דתיות רבות הקפידו יותר במסגרת הצבאית על ההתנהגות המשמרת את השתייכותן לזרם הדתי ומעידה עליה. היא

10 “איסור על אישה להשתתף במלחמה משום שהדבר מנוגד ליכולותיה ולטבעה, איסור על לבישת בגדים גבריים, כולל כלים ייחודיים לגבר כמו כלי נשק, מטעמי צניעות; ... והתביעה כלפי נשים דתיות לא להיות מעורבות בציבור הרחב ולהתנהל באופן כללי בצניעות ... בת צריכה להיות תחת מרות אביה עד שתנישא ותחת מרות בעלה לאחר מכן, ואינה יכולה להיות תחת מרות של גבר זר (מפקד)” (פרידל-ענבר, 2014, 10).

מוצאת כי הבלטת, החצנת והדגשת הנראות הדתית, בין היתר¹¹ גם באמצעות הקפדה על לבישת החצאית הצבאית, הייתה בראש מעיניהן. החצאית הצבאית משמשת כחפץ גבולי אשר באמצעותו מתקיימת עבודת גבולות חברתית, תרבותית ומוסרית על ידי הנשים הדתיות הצעירות במרחב הצבאי. כפי שיובא להלן, החצאית הצה"לית הולכת ונעשית, מסוף שנות השמונים של המאה הקודמת, נדירה בספירה הצבאית הישראלית ומשמשת כסמן מובהק לשיוך דתי. בהתאם לזאת, ובמונחיה של הוסקינס (Hoskins, 2007), ניתן להגדיר את החצאית הצבאית הישראלית כחפץ דתי ממוגדר. בהיותם של חפצים אלה קשורים גם לעולמות של דת וגם אל הנשיות, ממוקמים החפצים הדתיים הממוגדרים בתוך מטריצות של כוח, ומהווים סוכנים רבי כוח ופעולה. חפצים דתיים ממוגדרים הם חלק משדה תרבותי מורכב אשר בו לחפצים יש תפקיד חשוב וקריטי לחיים האנושיים. החצאית נתפסת בישראל כאובייקט משויך לספירה הדתית, בתוך רפרטואר מדי הצבא הישראלי שרדה החצאית הצבאית אך ורק עבור החיילות הדתיות. עובדות אלה ממקמות את החצאית הצבאית כאובייקט לבוש הנתון בתוך עולמות מורכבים של כוח דתי וממגדר, והיא חפץ בעל חשיבות תרבותית מכרעת.

ג. תמורותיה של החצאית הצבאית הישראלית 1948-2020

רק בשנת 1949 קיבלו חיילות צה"ל מדים רשמיים¹² שחולקו לשתי קטגוריות: מדי קיץ מכותנה בצבע חאקי בהיר שכללו חולצה וחצאית באורך מידי, ומדי חורף מצמר בצבע חאקי כהה. על ייצורם הופקדה תעשיית הטקסטיל המקומית הקטנה בממדים ובכוח אדם, ועסקה ראשית כול במדי הגברים כך שמדי נשים היו במצב של מחסור חמור. מחסור גדול במיוחד נרשם באספקת חצאיות.¹³ בין השנים 1950-1960 כללו מדי הקיץ לחיילות חצאית באורך מידי, המגיעה עד לאמצע השוק. ב-1955 לצורך שיווי "צורה נשית יותר" (חרות, 17 באוקטובר 1955), הוצגה בסט מדי החורף חצאית צמר בגזרה צרה יותר. 1960-1970: החצאית מתקצרת לגובה הברך ומכסה אותה. באמצע העשור נקבע כי ניתן לקצר את החצאית עד לאמצע פיקת הברך וביוני 1969 מתפרסמת

11 היא מונה גם החצנת קיום מצוות, תפילה בפומבי, הדלקת נרות חנוכה, פרישת מפה לבנה בשבת, נשיאת סידור תפילה ועוד.

12 עם זאת נמצא תיעוד לכך שחיילות רכשו ב-1948 חצאיות חאקי עשויות צמר וגברדין.

13 על פי מזכר מ-1948 נמצא כי מתוך 4,000 חצאיות שהוזמנו על ידי הצבא, התקבלו רק 630.

פקודת מטכ”ל חדשה,¹⁴ שנוסחה בהתייעצות עם קצינת ח”ן ראשית, וקובעת כי המינימום המותר לאורך החצאית הוא שלושה ס”מ לפני הברך.

1970-1980: בתחילת העשור התקצרה החצאית באיחור לעומת אופנת התקופה, ואורכה התקני הגיע עד ל-12 ס”מ מעל לברכיים.¹⁵ לכל חיילת מערכת אחת של מדים עשויים דקרון עם חצאית וירכית, ומערכת נוספת שעשויה כותנה וששווולי חולצתה ארוכים.¹⁶ בשנת 1976 הודיע צה”ל על כוונתו לתכנן חצאית חדשה שתחליף את חצאית המיני: ”החצאית תהיה לפי האופנה, סולידית, באורך עד הברכיים, והיא תבטא את האישיות של החיילת גם כאישה” (סגן ראש אגף כוח אדם, 20 ביוני 1976). בשנת 1977 הונפקה חצאית חדשה בגזרת פעמון, תפורה מארבעה חלקים ובעלת שני תפרים קדמיים, ובאורך מידי (”עד אחרי הברכיים” כלשון הודעת צה”ל) וזאת כדי ”למנוע פיגור אופנתי”.¹⁷ הותר לחיילות ללבוש מכנסיים, בטקסים החצאית נשאר כלבוש חובה.

1980-1990: בסוף העשור נכנסו מדי ייצוג חדשים¹⁸ שכללו ירכית קרובה לגוף וחצאית בגזרה צמודה, ישרה וארוכה יותר (באורך הברך).

1990-2000: בשלהי העשור חדלה בהדרגה החצאית להיות פריט חובה והפכה לבחירה בלבד. החצאית יוצרה באופן סדיר אך סופקה לחיילות שדרשו אותה. היא הגיעה באורך מקסי והחיילות הורשו להכניס בה שינויים של אורך.

2000-2020: החל מאוגוסט 2001 ניתנה האפשרות לחיילות ללבוש מכנסיים גם במדי האירועים. החצאית הצבאית הופכת להיות פריט לבוש הניתן רק באמצעות הצהרת חיילת דתייה על אמונתה, ולבקשתה. החיילת הדתייה זכאית לקבל ביום הגיוס במערכת מדי הייצוג שתי חצאיות וזוג מכנסיים אחד או שלוש חצאיות, על פי העדפתה. בעקבות מינוי קצינה לטיפול בחיילות

14 וכך הסביר ראש ענף משטר ומשמעת במטכ”ל: ”החוק החדש בא מתוך התחשבות בחיילות ובאופנה המקובלת, לאחר שאת ההוראה הקודמת לא קיימו החיילות ועשו דין לעצמן ולא הקפידו על האורך המותר” (דבר, 31 ביולי 1969).

15 במהלך העשור זכתה החצאית הקצרה להיות במוקד דיונים על הופעתן, מוסריותן, רמת הייצוגיות והמוניטין של חיילות צה”ל. וכך נמצאה למשל שאילתא שהוגשה בשנת 1974 ע”י ח”כ אורה נמיר לשר הביטחון שמעון פרס בדבר ”הופעתן החיצונית המרושלת והבלתי מסודרת של רבות מחיילות צה”ל, להופעה הנוגדת את הטעם הטוב, הסדר וכבוד צה”ל”. היא שאלה מהן תקנות הלבוש של צה”ל עבור חיילותיו ומהו אורך החצאית התקני. חצאית המיני הצבאית נמצאה מגדירה הופעה כמרושלת במסמכים רבים נוספים.

16 עובדה זו, על פי אל”מ מושכל, הייתה הסיבה המרכזית לבחירתן הרווחת של חיילות צה”ל במערכת המדים עשוית הכתנה, משום היכולת להוריד את השווילים במזג אוויר קריר (דבר, 10 במרץ 1975).

17 כך על פי ידיעה שהתפרסמה במעריב, 25 בינואר 1977.

18 ב-1988 פרצה האינתיפאדה, ולשיפור מורל החיילים הציע צה”ל עדכון במדי א’.

מטעם הרבנות הצבאית בשנת 2008 ולאחריה גם ראש מדור תורה והדרכה ברבנות הצבאית, הוכנסו כיסים בחצאיות מדי הייצוג וכן החלו לייצר ולספק חצאיות מדי ב' לחיילות דתיות קרביות או המשרתות בתפקיד הדורש מדי עבודה, וכן עבור תקופת הטירונות.

מתודולוגיה

“speak through things, through their alienated and mutilated form”

Adorno, *Aesthetic Theory*, 1970, p. 154.

מחקר זה מניח כי ההתנסויות האישיות והאופנים שבהם חווים ותופסים היחידים את גופם, את זהותם ואת ההתנסויות שלהם מעידים על יחסי הכוח בחברה. ביסודו של חקר מסוג זה עומד החפץ אשר לו מפרט חומרי, עיצובי, היסטורי וחברתי (אלאור, 2014; Miller, 1998). החומר מהווה מקרה פרטי אשר החקירה על אודות הטיפול בו ניתן להעיד על התרבות שבה הוא מתקיים (אלאור, 2014; Chevalier, 1998). הגישה המתודולוגית במחקר זה מערבת בחינה של החצאית כחפץ סמלי והבנייתי אשר יש לו קודם כל איכויות חומריות, תפקודיות, צורניות וסגנוניות, יחד עם בחינת ההתנסות והזיכרון של הגוף ושל החפץ. וכך הבחינה החומרית של פריט הלבוש הספציפי מהווה את התשתית לביצוע המחקר הסוציולוגי והיא חלק אינטגרלי ממנו.

התפיסה המערבית המקובלת יוצרת דיכוטומיות בין רוח וחומר; החומר נתפס כמשני (לא חשוב) וכמייצג משהו אחר (חשוב). מול החומר ניצבת החברה, הנתפסת כחשובה וכבעלת קיום עצמאי וא־פריורי (אלאור, 2014). במקרה הבגד, למשל, נתפס הבגד כחיצוני ושטחי אל מול המהויות שהוא מייצג, שהן נתפסות כפנימיות, עמוקות ואמיתיות. מתודת החקירה של דיסציפלינת המחקר החומרי נשענת על ההכרח לבטל את ההבדל המהותי, שאותו יצרה התרבות המערבית, בין החומר והרוח ואת ההיררכיה העומדת בבסיס המחקר המערבי בין שפה ותקשורת לבין כלים ויצירה.¹⁹ המחקר החומרי מבקש שלא לעשות את המעבר המחקרי המקובל, השגור והאוטומטי מן החפץ אל המשמעות הסימבולית שלו, אלא להתעכב ולהשתהות על החפץ; על הביוגרפיה שלו, על

19 כך על פי לאטור (Latour, 1991), ואינגולד (Ingold 2004), על אודות יחסי אובייקט-סובייקט וההיררכיה שבין בני אדם לחפצים.

הטכנולוגיה שבאמצעותה הוא נוצר ועל מסלול חייו (Miller, 2005). מתודה מחקרית כזו דורשת ירידה לפרטים החומריים של החפץ, ושימת לב ממוקדת וממורכזת בחומר גם על ידי מישוש ומגע פיזי בו. במהלך רבים מן הראיונות במחקר הנוכחי הוצגה החצאית שנשמרה על ידי המרואיינות מזמן השירות הצבאי. לעיתים נמדדה על ידן וצולמה על ידי או על ידן כשהיא נלבשת על גופה של המרואיינת או מוחזקת על ידה. הראיון עצמו התקיים סביב החצאית תוך נגיעה והתבוננות בה והתייחסות למפרט הטכני שלה ולבחינתה החומרית. חומרי המחקר הם ראיונות עומק פתוחים אשר בבסיס קיומם עומדות כמה מאיכויות ”עבודת זיכרון” (memory work) כמתודולוגיית חקירה. משום שנושא המחקר קשור באופן הדוק אל הגוף, אל המראה ואל חוויית העצמי, מצאתי את כלי עבודתה של הוג (Haug, 1987) ואת גישתה למחקר יעילים ואף הכרחיים לקיום המחקר הנוכחי. שיטת ה־memory-work, שאותה פיתחה הוג בעבודתה ופמיניסטית, המתנגדת לשיטות המקובלות במדעי החברה והיא מהווה אפשרות אלטרנטיבית בתוך דיסציפלינת המדע המסורתי, הנתפס לעתים קרובות כגברי. על פי שיטה זו אין ראיון כמובן המקובל. כפי שטוענת הוג (Haug, 2008), נשים צריכות לעבור תהליך ארוך ומשמעותי של היזכרות באשר להיוודעות לגופן, וכך שלב ראשון ואינטגרלי של תהליך ההיזכרות הדרוש ביישום עבודת-זיכרון כשיטת מחקר, הוא שיחה על חומרי המחקר, על חלק מן התיאוריות המשמשות בו וכן גם על נושאים אחרים לחלוטין, הנוגעים לחייה הפרטיים של המרואיינת. הנשים המשתתפות מתוודעות לדיסציפלינה המחקרית ולכיוון התיאורטי שאליו מכוונת החוקרת ולאור זאת, הן נדרשות לעבור תהליך של היזכרות בחוויות הקשורות לנושא המסוים הנדון. במחקר הנוכחי היה המפגש עם כל מרואיינת אינטימי וקרוב והתנהל כשיחה ארוכה (עד ארבע שעות) המבקשת לחתור אל החוויה וההתנסות. חילוץ הזיכרונות נעשה כתהליך ונבנה בהתאם ליכולתי כחוקרת המנוסה בשיטת ה־memory work (גץ-סלומון, 2016), והוביל אל חומרי מחקר אשר ספק אם בלעדיהם הייתה מתקיימת גישה אליהם. אל הראיונות יצאתי לאחר שפרסמתי ברשתות החברתיות (פייסבוק, אינסטגרם וואטסאפ) פוסט על אודות מחקרי העוסק בחצאית הצבאית ובו גם קריאה לנשים בכל הגילים אשר במהלך שירותן הצבאי לבשו חצאיות בחלק ניכר מן הזמן או באופן בלעדי ואשר החצאית הצבאית מהווה עבורן אובייקט משמעותי. מתוך מאות פניות מיינתי תחילה את המרואיינות על פי קטגוריה של גיל, שאיפשרה לי להתאים את החוויה וההתנסות האישית אל קורותיה וגלגוליה של החצאית הצבאית הישראלית כאובייקט נתון. מנעד הגילאים של הנשים

שאותן ראייתני לצורך המחקר הוא מגיל תשע-עשרה ועד לגיל שמונים וחמש שנים. כיוון שמאמר זה עוסק בחוויית הבחירה האקטיבית בחצאית הצבאית, נכללו במסגרתו ראיונות עם נשים שגילן הוא עד לאמצע העשור השישי לחייהן. בנוסף, כיוון שמאמר זה הוא חלק מתוך עבודה רחבה יותר, אשר בה כלולים גם ראיונות עם נשים שאינן דתיות, הוא כולל בתוכו רק את הראיונות עם נשים אשר בזמן שירותן הצבאי הגדרו את עצמן כדתיות. לאחר מיון זה, ולאחר קיום של עשרות ראיונות, בחרתי לעבוד, במסגרת מאמר זה עם החומר שהתקבל מעשרים ראיונות. כיוון שיצאתי אל המחקר בתחילת שנת 2020 רק חלק קטן מהראיונות קיים פנים אל פנים עם המרואיינת בביתה, ורוב הראיונות התקיימו באופן מקוון באמצעות תוכנת הזום. כל מרואיינת התבקשה לשהות במרחב שקט שבו תוכל לדבר בחופשיות ולהצטייד בחצאית הצבאית שלה, שבמהלך הראיון ביקשתי להציגה בפניי, למשש ולחוש אותה. בחלק מן הראיונות הוצגו בפניי גם צילומים מתקופת השירות הצבאי, ולעיתים נשלחו התמונות אליי לאחר הראיון.

ממצאים

החצאית הצבאית – חפץ ביוגרפי כפוי, מבחירה

חפץ מסוים, הנאחז בביוגרפיה מסוימת, יכול אף למלא את מקומו של אדם, בשך ודם (8, 2007; Turtle; התרגום שלי)

תמונה 2: חיילות דתיות, 2020 (באדיבות 'אלומה')

כמעט כל המרואיינות המופיעות במאמר זה שמרו את החצאית הצבאית שלהן מתקופת שירותן בצבא ועד ליום הראיון. חלקן שומרות את החצאית בארון היומיומי (על אף שאינן לובשות אותה בחיי היומיום), חלקן במקום אגירה מיוחד, חלקן בבית ההורים, חלקן במחסן שבו שמורים תחפושות וחפצים ללא שימוש יומיומי, וחלקן שומרות את החצאית בתוך אוסף חפצים ומסמכים נוסטלגיים ומזכרות. בשלב איתור המרואיינות מצאתי כי פניותיהן של הנשים אשר ישנה חצאית צבאית בחזקתן, היו דחופות יותר מאחרות כאשר לקיום הראיון, ועובדת קיומה של החצאית הצבאית אצלן עלתה והודגשה בפניי שוב ושוב.

אוריה בת ה-37 בחרה לשרת בחצאית באורך מקסי תוך שהיא ממלאת שורת תפקידי פיקוד (מ”כ, מ”פ, מק”ס) והכשרה (לטירונים ולמפקדות) הכרוכים גם בנשיאת נשק ובפעילות קרבית. וכך היא מספרת: ”בטח שיש לי אותה, לא זרקתי אותה, היא נוסטלגיה. כשאני רואה אותה אני צוחקת... זה מראה לי כמה דוסית הייתי, חצאית ארוכה בצבא זה כ”כ נדיר. לא הייתה אף אחת חוץ ממני שהלכה עם חצאית ארוכה”. עבור אוריה כוחה של החצאית, הנשמרת כחפץ נוסטלגי, הוא בהיותה בחירה אינדיבידואלית חריגה ומיוחדת. החצאית הארוכה במיוחד ייצגה את רמת הדתיות הגבוהה שלה בקרב הסובבות אותה, והדגישה את הבחירה בייחודי ובנדיר כפרקטיקת נראות זהותית.

בעבודה על החצאית הצבאית נמצאה שאלת הבחירה כסוגיה מבססת בבחינת הקשר שבין הסובייקט לאובייקט. החיילות הדתיות המרואיינות מתייחסות לבחירה האקטיבית בחצאית כפעולה מקרבת המבססת מערכת יחסים אינטימית וקרובה עם האובייקט. וכפי שמעידה טובה בת ה-24 אשר בחרה גם היא לשרת בחצאית מקסי מבלי לקצר אותה: ”יש לי חמימות כלפיה. היא קרובה ללבי. עברתי איתה תהליך וכל יום שהלכתי איתה היה מבחירה אקטיבית, היה לי חשוב להישאר איתה. היא מסמלת את השירות שלי, את איזה חיילת וקצינה רציתי להיות. לחתיכת דבר הזה יש המון משמעות”. עבור טובה מסמלת החצאית את השירות ואת עצמה ובמה שהיא מתארת כתהליך נטענה החצאית במשמעות המגלמת את שאיפותיה ורצונותיה היא. החצאית, מזוהה בתרבות עם הנשיות עד כדי הפיכתה למטונימיה לנשיות. במרחב הצבאי הישראלי מודגשת מיטונימיה זו ביתר שאת וביטויים צבאיים כגון: ”חצאית בדרך”, ”חצאית ברכב”, ”חצאית אדיס” ועוד שבהם המילה ”חצאית” מחליפה את המילה ”חיילת”, נפוצים וברורים מאליהם. בדבריה של טובה מודגשת סמליותה של החצאית והיא נתפסת על ידה ככבואה שלה עצמה.

בת־חן בת ה־36 מתארת את החצאית הצבאית שאותה היא שומרת בארונה מיום הגיוס: "כל שנה אני מכבסת אותה ביד, אני מפחדת שהיא תיהרס לי. היא הרבה זכרונות. הייתי איתה הרבה והייתי מאוד קשורה אליה. היא זזה איתי לכל מקום אם אני עוברת דירה או אני עושה סדר פסח. היא זיכרון ממש טוב, הרגשתי שאני משמעותית בצבא ועושה תפקיד חשוב. את המכנסיים של הצבא יום אחרי שהשתחררתי העברתי לאחותי ולא עניין אותי מה קורה איתם". בת־חן מתייחסת לחצאית המדים כ"אובייקט מעורר" אשר כרוך בזיכרון. גם היא מדגישה בדבריה את היות החצאית חלק מן העצמי שלה ממש כך שבעוד היא מתארת את האובייקט היא מדגישה כמה היא עצמה עברה חוויה חיובית ומשמעותית בשירותה הצבאי. החצאית משמשת בדבריה הרחבה של העצמי ועל כן זוכה ליחס מיוחד (כביסה ביד, תזוזות לכל מקום).

בהדגשתה של בת־חן את יחסה המיוחד לחצאית היא מתארת באופן לעומתי שוויון נפש כלפי מכנסי המדים שהיו ברשותה, וחוסר עניין בהם. הוסקינס (Hoskins, 2007), טוענת כי אם לאובייקט יש זהות מגדרית ברורה סביר שהוא יהיה אובייקט עוצמתי ובעל פוטנציאל האנשה גדול. החצאית הצבאית שיותר מכל נועדה להבחין בין גברים לנשים (ברונפלד־שטיין, 2012),²⁰ היא חפץ ממוגדר באופן מובהק וכפי שמתקף בדבריה של בת־חן כך גם בדבריהן של מרואיינות נוספות נמצאה האנשה והתייחסות אל האובייקט הממוגדר כמשמעותי ביותר לחוויה. וכך ממשיכה בת־חן ומתארת את החצאית: "היא נשארה איתי, אני לא יכולה להיפרד ממנה. היא מזכירה לי מלא דברים — טובים, רעים, תקופת חיים שלמה. אני אוהבת אותה, אני לא יכולה לזרוק אותה, אני לא אזרוק אותה כנראה בחיים". גם בדבריה של טובה בת ה־24 ניתן להבחין בממד האנשה מובהק המעיד על היותה של החצאית בת־לוויה: "היה לי חשוב להישאר איתה. כל בוקר שמחתי ללבוש אותה, לצאת מהבית ולעלות איתה לאוטובוס. יום אחד חרדי אמר לי "כל הכבוד, את עושה שליחות" והתרגשתי. אני גאה בה". החצאית הצבאית מאופיינת על ידי המרואיינות כבת לוויה להתנסות החיים הצבאית. כמעט כל המרואיינות תיארו את החצאית הצבאית כאובייקט בעל מאפיינים אנושיים ומעידות על קרבה וקשר קרוב בעל מאפיינים של קשר בין־אנושי עם האובייקט.

בעבודתה מזהה טארקל (Turkle, 2007) כי לא רק שהאובייקטים המעוררים נתפסים כבני לוויה אלא אף יהיו כאלה אשר נחווים על ידי האדם כחלק מן

20 היא מוצאת בעבודתה כי חצאית המדים היא המסמן המובהק ביותר להבחנה החזותית בין החיילים לחיילות (2012, 60).

העצמי שלו ממש. החפצים שנכנסו לחייו של האדם בזמן מסוים הופכים לעדים המספרים על האדם וקורותיו, נותרים כסימנים חיים בעלי ממשות חומרית לאירועים הכרוכים בפעולת הזיכרון. וכך גם תמר בת ה-23 הציגה בפניי את החצאית הצבאית שלה שאותה היא שומרת בכיתה מיום השחרור: ”היא מאוד בלויה רואים שהיא עברה הרבה שימושים. יש בזה משהו שמראה שהצלחתי ללבוש את החצאית עם מה שהיא מסמלת, לצאת מהצבא בלי השריטה הזאת שדיברו עליה שבנות דתיות לא נשארות דתיות בצבא. זה מסמל בשבילי הרבה”.

הבחינה החומרית שנעשתה מולי במסגרת הראיון עוררה תגובה של התרגשות במרואיינת שלאחריה היא אמרה את הדברים לעיל, וסיימה בכך שלעולם לא תוציא את האובייקט מרשותה. בחירתה הייחודית של תמר להתגייס על אף האיסורים ההלכתיים והנורמות החברתיות המקובלות בצינונות הדתית היא חוצת גבולות ואף מאופיינת בדבריה כמסוכנת. הממד החומרי המעיד על שימוש מוגבר מסמן את ההצלחה שלה לשרוד את החוויה הצבאית מבלי להיפגע מבחינה דתית (”בלי השריטה הזאת”), לשמור על עצמה ועל העצמיות שלה. העדות של החפץ, בעצם חומריותו, הובילה את המרואיינת לדבר על החוויה המועצמת שלה. החצאית עברה איתה את הזמן, חוותה איתה את המרחב אך בהיותה אובייקט חומרי נושאת החצאית את זיכרון הזמן והמקום וכך ממלאת את מקומה של הדוברת והופכת לסמל שלה עצמה; אישה דתייה אשר יכלה למרחב החילוני והאסור (”הצלחתי”) ונשארה דתייה. זיהוי עם חפץ מסמן נעשה בתוך מסגרת של יחסי גומלין בין הסובייקט לאובייקט. זוהי מערכת הדדית שעליה עומדת הוסקינס (Hoskins, 1998) וקובעת כי היא שוויונית בכך שמתבצעת בתוכה גם תנועה הפוכה אשר בתורה מעניקה באמצעות החפץ, זהות לאדם. וכך מתארת עירית בת ה-40: ”כשאני לובשת מכנסיים אני מרגישה שאני בנאדם אחר, אני לא אני. החצאית שלי הפכה להיות אני. אין אופציה אחרת”. בהיותה של החצאית אובייקט הלבוש המבסס של נשים דתיות, מורגלות הנשים ללבוש אותו עוד משחר ילדותן. מסגרות החינוך הדתיות אינן מאפשרות לבישת מכנסיים והם אף סמל לרמת דתיות נמוכה ולמוזר והמודר מן הזרם המרכזי והמקובל. בתהליך של שנים הופכת החצאית לאובייקט הלבוש השגור, המוכר והבסיסי בעוד שהמכנסיים הם זרים ומורחקים.

גם תקווה בת ה-56 מתארת זיהוי בינה לבין החצאית: ”החצאית זאת אני ואני לא מתביישת במה שאני משרדת או משתייכת אליו. החצאית לא הייתה דגל לנופף בו, היא הייתה הכי טבעית, הכי משקפת אותי, מאוד אני”. תקווה

מזהה את החצאית עם עצמה תוך אזכור תפקידה החברתי של החצאית; עצם ההליכה שלה בחצאית משקפת לדעתה את היותה בטוחה בעצמה ובשיוכה החברתי. החצאית שהיא אובייקט דתי הכרוך בעולם הדתי היא אובייקט גבולי אשר באמצעותו מתבצעת עבודת גבולות של החיילת הדתייה בתוך המרחב הצבאי החילוני. בדבריה של תקווה נמצאת גם הכרזה הפוכה ובה התנערות מן הסמל התרבותי-חברתי של האובייקט, והדגשה של הממד הפנימי והאישי, הטבעי והזהותי של האובייקט.

גם אורית בת ה-53 מספרת על חוויית זהות בלבישת החצאית: "אף פעם לא לקחתי את החצאית לסמל של הלכה, מבחינתי זאת הייתה הזהות שלי וזהו. זה לא שחשבתי שמבחינה הלכתית צריך ללבוש חצאית ולא מכנסיים, זה בא מזהות, שכמו שבן דתי שם כיפה, אז אני דתייה ושמה חצאית". אורית מנקה את הממד ההלכתי מהאובייקט ומתייחסת אך לממד הזהותי שלו. היא משווה בדבריה בין החצאית הממוגדרת כנשית לבין הכיפה הממוגדרת כגברית, כשהממד החזותי המזוהה הוא המשותף לגבי הזיהוי שלה כדתייה כלפי חוץ, וחוויית הזהות שלה את עצמה. פרידל-ענבר (2014) מוצאת, בעבודתה על המשמעויות של השירות הצבאי בחייהן של נשים דתיות, כי היבט הנראות הדתית הינו באופן מובהק גם מגדרי: כיפה או חצאית. היבט הנראות הממגדר מתייג את הסובייקט כאדם דתי וממקם אותו באופן מיידי בתוך הקשר זהותי. וכך, הזהות העצמית היא תמה חוזרת ונשנית בדבריהן של המרואינות על אודות החצאית הצבאית.

מן הציטוטים המובאים לעיל ניתן להבחין כיצד מעורבת הזהות העצמית ("החצאית זאת אני", "החצאית שלי הפכה להיות אני", "היא מאוד אני") בזהות החברתית תרבותית המסמלת, מייצגת וקושרת אל חברת המקור וערכיה. ניתן לראות כיצד בתוך מובאה אחת ישנן סתירות וכפל משמעות באשר לתפקידה של החצאית כאובייקט מזהה או כאובייקט זהותי. על ריבוי משמעויות זה עומדת הוסקינס²¹ וקובעת כי אובייקטים דתיים הם לרוב דו משמעיים ויכולים להיקרא בדרכים רבות משום שהם חפצים אשר התהווה הקולקטיבית הטמונה בהם מהדהדת אל תוך ההקשר הביוגרפי האישי.

"Gendering religious objects: placing them as agents in matrices of power" (Hoskins, 21 2007)

החצאית הצבאית כסימון פנים-מגזרי

אחד הממצאים המרכזיים בעבודתה של בודאי היימן ”דת – מגדר – צבא, זהויות נשיות: בין דת וצבא בישראל” (2016), הוא שהטעם העיקרי לבחירתן של צעירות דתיות להתגייס קשור בזהותן הדתית והלאומית. היא מזהה כי מרכיב הנראות הדתית חשוב לחיילות הדתיות ובמהלך שירותן הצבאי הן מבליטות את דתיותן באמצעות פרקטיקות שונות. בחירתן של צעירות דתיות לשרת בצבא הינה בחירה מתנגדת הנקראת במערך החברתי של קבוצת המקור כבעייתית, שונה ואמיצה (Margalit-Stern, 2009; פרידל-ענבר, 2014; בודאי היימן, 2016).²² כפי שהן מעידות על עצמן, הבחירה לשרת בצבא על פני שירות לאומי היא בחירה אשר דרשה מהחיילות הדתיות להוכיח תדיר בפני חברת המקור את היותן דתיות ואת רמת דתיותן.

במהלך הראיונות הבחנתי כי נשים רבות מתארות את בחירתן ללבוש חצאית במהלך שירותן כטקטיקה להתנהלות פנים-מגזרית. בהיותן לבושות בחצאית הן יכולות להכריז על נאמנות לקבוצת המקור ומחויבות לערכיה ואל הפרקטיקה ההלכתית. כך למשל מספרת טובה בת ה-24 אשר גדלה בקהילה חרד”לית²³ באחת משכונותיה של ירושלים: ”כשהתגייסתי אמא שלי אמרה לי: ’מרגיש לי שזה הופך אותך לפחות דתייה’. החצאית הייתה הדרך שלי לשרד לה שעל אף שהתגייסתי לצבא אני עדיין באותו עולם ערכים ואמונה”. טובה, אשר חצתה את הגבול אל העולם הצבאי החילוני, השתמשה בחצאית, שהיא אובייקט מהעולם הדתי כדי לסמן לאמה ולקבוצת המקור כולה את היותה נאמנה ערכית ואמונית לעולם המקור. כיום, כשנתיים וחצי לאחר שחרורה מצה”ל ולאחר נישואיה לבחור דתי סיפרה לי טובה כי היא בשלה ללכת במכנסיים ללא צורך להוכיח את רמת דתיותה וזאת, בעיקר הודות לכיסוי הראש שהיא חובשת, המעיד על היותה אישה דתית ומשייך אותה מגזרית.

גם אוריה בת ה-37 אשר בחרה ללכת לאורך כל השירות בחצאית באורך מקסי, מספרת: ”החצאית זה היה להגיד תראו, אמנם התגייסתי אבל אני לא פחות דתית. תמיד אמרו שבנות שמתגייסות לצבא זה יפגע בדתיות שלהן, אז ההצהרה של החצאית הארוכה הייתה – זה לא פוגע בשום דבר אני בדיוק מה שהייתי אם הייתי נשארת קומונרית בבני עקיבא”. ברירת המחדל המגזרית

22 בודאי היימן (2016) עומדת על כך בהתאם לדעה הרווחת בקרב רבנים, מנהל החינוך הדתי ופסקי הלכה בנושא.

23 חרדית לאומית – תת קטגוריה בחברה הציונית דתית.

והאולטימטיבית עבור נערות דתיות היא לשרת בשירות לאומי. במסגרת זו, רבות מן הבנות משרתות ומתנדבות במוסדות פנים-מגזריים (כדוגמת תנועות הנוער "בני עקיבא" ו"אריאל", אולפנות, פנימיות, עמותות מגזריות שונות ועוד) וממלאות תפקידים הנחשבים לבעלי מעמד מגזרי מחייב ברמת דתיות גבוהה. הבחירה לשרת בצבא היא יציאה כנגד המקובל המגזרי ובתוך כך מאפיינת באופן אוטומטי את הבוחרת בה כמי שאינה עומדת בסטנדרטים הדתיים והמגזריים. לבישת חצאית באורך מקסי היא אמירה הממוענת ראשית כל אל הנמנים על המגזר המסוים אשר יכולים לזהות אותה באופן מידי עם רמת דתיות גבוהה ולזכות את הלובשת בהערכה ובמעמד.

גם צורית בת ה-30 בחרה לשרת בחצאית ארוכה. בהיותה מתגייסת בשנות התשעים של המאה הקודמת, לא היו קיימות חצאיות ב' (מדי העבודה) ברפרטואר המדים. באמצעות לחצים שהפעילה ודרישה חד משמעית שלה, הצליחה צופיה להשיג אישור מיוחד לתפור לעצמה חצאית ב' ואותה גזרה ארוכה במיוחד. וכך היא מספרת: "עשיתי אותה יותר ארוכה שאף אחד לא יגיד לי שאני לא דתייה. אני אהיה הכי דתייה, אני אראה הכי דוסית שאפשר ואף אחד לא יגיד שנהיית פחות דוסית בצבא". דבריה אלה של צורית הגיעו מיד לאחר שסיפרה לי על תגובת הסביבה החברתית בבני עקיבא ובבית הספר להחלטה להתגייס. הסימון של המרחב הצבאי כאזור מסוכן המאיים על הערכים הדתיים מציב את החיילת הדתייה אל מול חברת המקור כשהיא חמושה בחצאית ארוכה ומהודרת מבחינה הלכתית. בעשותה כן היא מערערת על הדימוי המוחלט של חיילת כמי שפרקה עול מעצמה או בעל כורחה, ומוכיחה שייכות מגזרית.

תהילה בת ה-54 מספרת: "הייתי מורה חיילת במושב של תימנים, המבוגרים דתיים והשאר מסורתיים. הלכנו רק עם חצאיות היה לנו חשוב לייצג שאנחנו תרבות תורנית. הינו בפוזת כזאת בגלל החיילות הקודמות שיצאו לתרבות רעה, נהיו חילוניות והתחילו לנסוע בשבת. רצינו להראות שאנחנו לא כמוהן אז הקפדנו מאוד להיות רק בחצאיות, והם מאוד כיבדו את זה". תהילה עומדת על היותה של החצאית מייצרת הבחנה בין איכויות של דת, מסמנת רמה גבוהה של דתיות ומבהירה את מקומן של החיילות הנושאות אותה על הסקאלה הדתית. בזכות הקפדתן על חצאיות בלבד, זכו תהילה וחברותיה ליחס מכבד.

החצאית הצבאית – חפץ של כבוד

כפי שהובא לעיל, במרחב הציבורי הישראלי מהווה החצאית אובייקט מזהה דת ומאפיין את הלובשת אותו בדרך כלל כאישה דתית. במהלך הראיונות

מצאתי כי לעובדה זו תפקיד חשוב בבחירתן של צעירות דתיות לשרת בחצאית מדים. ההשלכות הציבוריות שיש ללבישת חצאית באקלים החברתי הישראלי מועצמות בתוך ההקשר הצבאי, ומייצרות, על פי המרואיינות, תנאים מיטביים עבור הלובשת. וכך נמצא כי החיילת הדתייה מתאפיינת כ"מוצלחת", ילדה טובה, "תמימה" ועוד, וכפי שמעידה סיגלית בת ה-51: "זה מן נייר לקמוס, הבנות הטובות הולכות עם חצאית. זה תו תקן". אפיונים אלה גורמים בתורם, על פי המרואיינות, ליחס מכבד ומכיל מצד החיילים שאינם דתיים. וכך מתארת נירית בת ה-35: "הדתיות בצבא הן הילדות הטובות. החצאית מעידה עלייך שאת בטוח מוצלחת. היא סימנה אותי כילדה טובה, משהי שלא עושה שום דבר בכוונה". אפיונה ככזאת, הסבירה לי רעות, גרמה לה לזכות ביחס מכבד ומיטיב מצד החיילים והמפקדים.

גם אוריה בת ה-37 מעידה על יחס מכבד: "אף פעם לא הרימו עליי את הקול תמיד דיברו אליי בכבוד. יש משהו שהחצאית משדרת שהוא אחר. יש דברים שאני לא אשמע אם אני לובשת חצאית ואני כן אשמע אם אני לובשת מכנסיים". בעדותה מאפיינת אוריה את מה שמשרת החצאית כ"אחר". כלומר, עצם הבחירה בפריט לבוש שונה, שאינו רווח, הופך את הלובשת לשונה ואחרת וכך לזכאית לייחס שונה ואחר. אוריה חוזרת ומדגישה בדבריה את ההבדל בין האקלים הסביבתי המתהווה סביב חיילת בחצאית לבין חיילת במכנסיים. גם תמר בת ה-23 מדגישה את הבחירה בחצאית על פני מכנסיים כמייצרת עבורה יחס מיטבי: "מבחינתי היה חשוב ללכת עם חצאית בכל זאת, ולא להישבר, כי אני מרגישה שזה שומר עליי בכל מה שקשור ביחס אליי ובאיך שמדברים איתי. אני מניחה שאם הייתי עם מכנסיים הייתי צריכה להסביר את עצמי". תמר מדגישה בדבריה את הקושי שבבחירה ללכת בחצאית ("לא להישבר"). מבחינתה המאמץ השתלם כיוון שזכתה ליחס שומר ומגן שנוצר כלפיה מאליה ובאופן אוטומטי (מה שלא היה קורה באם הייתה לבושה במכנסים אז "הייתי צריכה להסביר את עצמי"). עדויות אלה שבהן מתקיימת ההשוואה אל המכנסיים, ממקמות את החצאית בתוך היררכיה חפצית שבה נמצאת החצאית הצבאית בפוזיציה של חפץ אשר אינו טרוויאלי. המכנסיים הם השגור והברור מאליה, והחצאית היא אובייקט לבוש "אחר" ומיוחד, ולכן גם טעון וממוגדר באופן מלא עד כדי איון הצורך של הלובשת להבהרה ולהגדרה עצמית.

מחקרים שונים עסקו בהטרדות ובתקיפות מיניות בצבא בכלל ובצה"ל בפרט (ראו למשל לגבי צה"ל לומסקי-ל Harel-Shalev & Daphna-Tekoah, 2020; Feder & Sasson-Levy, 2018). בתוך האקלים הזה"לי אשר הטרדות מיניות מהוות חלק אינטגרלי ממנו, מעידות החיילות הדתיות על השימוש בחצאית

המאופיינת באותה אחרות ומכובדות כאובייקט מגן, מרחיק ושומר, שסייע להן לעבור את השירות הצבאי מבלי לעבור הטרדה מינית. כך למשל בלהה בת ה-61 אשר בשנות שירותה הצבאי חצאית במדי הייצוג הייתה חובה לכלל החיילות, אך היא לבשה את חצאית הייצוג גם כשנדרשה למדי העבודה: "מי שכיבד את עצמו לבש חצאית, וכך היה, מעולם אף אחד לא נגע בי ולא התקרב אלי. החצאית נתנה לי כבוד". החצאית עבור בלהה היא "חפץ של כבוד"; היא מעידה על רמת ההגיינות והמכובדות של הנושאת אותה, ובהתאמה, על פיה, היא זכתה ליחס מכבד ולהגנה. גם אוריה בת ה-37 מספרת: "היה מאוד רווח מגע בין גברים לנשים ואפילו היו הטרדות מיניות, אני לא חוויתי כלום מזה כי אפילו לא התקרבו אליי. יש משהו בחצאית שסימן אל תקרב אליי". החצאית, בדבריה של אוריה, מתפקדת כתמרור המזהיר לגבי האחרות של החיילת הלבשת אותה. והיא גוררת יחס זהיר הנמנע מקרבה ומגע ("אפילו לא התקרבו אליי").

חפץ דתי בשירות אינטרס חומרי

אומנם בחירתן של החיילות הדתיות בחצאית על פני מכנסיים היא בחירה אקטיבית ומודעת, אך יש להביא בחשבון גם את היותן נערות צעירות אשר התחנכו וגדלו על פי חוקי ההלכה היהודית והחברה הדתית שעל פיהן ובתוכן משמשת החצאית כפריט הלבוש האולטימטיבי וכברירת המחדל. החצאית היא פריט הלבוש השגור, היומיומי והבסיסי שלהן. נשים רבות שאותן ראייתי מתארות את החצאית כאובייקט לבוש שייצר איתן סולידריות בכך שהגן על גופן מפני חשיפה, הסתיר את אזורי הגוף שבהם התביישו כנערות מתבגרות וכנשים צעירות ועטף אותן באופן שאיפשר להן להרגיש בנוח בהתנהלותן הגופנית. בהקשר הזה מעידות המרואיינות כי עובדות היותה של החצאית חפץ דתי המחוייב בהלכה היהודית, וכן חפץ ממוגדר חברתית המתבקש בתוך גבולות המגזר החברתי, משמשות רק כ"תירוץ" להעדרה החומרית גרידא, וכפי שמתארת רווית בת ה-59: "כצבא הרגשתי נורא שמנה, אז היה לי יותר נוח להסתתר בחצאית, לשים את הדת כתירוץ".

גם אורית בת ה-53 מספרת: "הייתי נערה מלאה. קצת התביישתי עם המכנסיים. הרגיש לי הרבה יותר נוח עם החצאית, זה מכסה, זה יותר מסתיר. כבר לא יודעת מה היה אידאולוגיה טהורה ומה נוחות וניכוס של האידאולוגיה". בהיותה נערה דתייה הבחירה בחצאית מטעמי דת היוותה גם בחירה נוחה מטעמי גוף וחיונית גוף. אורית מתארת כי האידאולוגיה והמחויבות אליה, התאימו לסיטואציה הגופנית שאותה חוותה והיא השתמשה בהן לצורכיה

החומרניים. גם אוריה בת ה־37 מספרת: "חשבתי שהרגליים שלי שמנות ולא הייתי בחיים מעיזה ללכת עם מכנסיים צמודים של מדי א'. זה לא ייראה עליי טוב כי אני שמנה. החצאית היא מטשטשת". היותה של החצאית פריט עוטף ומטשטש את אזור הרגליים, האגן והחלציים הופכת לעובדה חומרית שמכריעה, מחזקת ומתחזקת את הבחירה בשירות צבאי בכגד מדים שאינו רווח, מסומן, מסמן ובוולט.

אובייקט לבוש חופשי

על פי אלאור (2014), סגנון הוא החוק החברתי של האסתטי, שנקבע על פי הישרדותו במהלך תמורות חברתיות, טכנולוגיות וכלכליות, והוא האחראי ליצירת חפצים מתורבתים. בהיעדר מסורת אסתטית בחברה הישראלית המתהווה, שימש "קוד הצבר" (בר אור, 2017)²⁴ כחוק החברתי של האסתטי ומיסד את הסגנון הישראלי. ההתרחקות מן היוקרה, האיכות והמגונדר שהייתה גם הכרח כלכלי, הפכה לערך אידאולוגי ולמאפיין סגנוני עיקרי. בתוך החוק האסתטי של הפשוט, המרושל והדל התהווה הצבא הישראלי. וכך, (ובהשוואה למדים הנהוגים בארצות שונות בעולם) בולטים המדים הישראליים לאורך השנים בסגנונם הפשוט והדל.²⁵ היעדר חן, רישול, אגביות ופשטות שהיו לבסיס הרעיוני שלאורו יוצרו מדי הצבא הישראלי, באים לידי ביטוי עד היום בתוצאה החומרית בדמות מדי צבא בגזרות בסיסיות ללא פיתוח, באיכות התפירה והחומר.

וכך, חיילים וחיילות רבים מבצעים שיפורים במדי הצבא, מכניסים תיקונים של גזרה, אורך, הצרה או הרחבה ואשפרה כללית של מראה בגד המדים. בתוך פרטואר המדים ובהתאם לשינויים שחלו במדי צה"ל בהלימה לתמורות החברתיות ולנהוג בצבאות במערב, הפכה חצאית המדים החל משנות התשעים של המאה הקודמת, לאובייקט לבוש נדיר המשויך רק לחיילות דתיות אשר גם הן מתנהלות איתו באופנים שונים. וכך נמצא אורכי חצאיות שונים, חצאיות ב' עשויות באופן פרטיזני ו/או קנויות ואביזרי שיפור כגון כיסים, כפתורים, תוכרים ועוד, וכפי שמתארת בת־חן בת ה־36: "עם חצאית אין נהלים. אפשר היה לעצב אותן כאוות נפשנו". החצאית, שהייתה משך עשרות

24 היא קובעת כי קוד הצבר "הוא הביטוי החיצוני לישראליות ברוח ערכי הצינונות הסוציאליסטית" (שם, 202).

25 מדי צה"ל, ייצוגיים ומדוגמים ככל שיהיו, אינם מאופיינים כאלגנטיות הבאה לידי ביטוי בגזרה, בחומריות, בקישויות ובאיכות התפירה שניתן למצוא למשל במדי הצבא הבריטי, ההולנדי, הספרדי או הרוסי.

שנים לאובייקט שגור ומטופל מבחינת נהלים ופקודות צבאיות, עברה להיות אובייקט אשר אין לו הגדרה תקנית ברורה, כאובייקט חופשי בתוך מערכת נהלים הדוקה וכפי שהיא מספרת: "יש לי חברה שהייתה דוסית, שעשתה כיס במדים! ואי אפשר היה להגיד לה כלום כי אין נהלים ברורים".

בת-חן ממשיכה ומתארת כיצד ההבנה שהחצאית היא אובייקט אשר אין כלים מנהליים לבחינתו איפשרה לה חופש יצירה בבחירת המראה שלה: "אין פיקוח. אם את הולכת עם חצאיות, אז את יכולה ללכת עם נעלי בובה שהיו נורא אופנתיות, ובצבא זה אסור. כשאת עם חצאית, המשטרה הצבאית בעצמה לא יודעת מה הנהלים אז לא פונים אלייך, הם לא יודעים איך להתייחס אלייך". היות החצאית אובייקט חף מנהלים ממסגרת גם את החיילת הלובשת אותה כמי שיכולה לנקוט פעולות חופשיות בתוך המערכת הצבאית הנוקשה. בהמשך לחופש היצירה מעידה בת-חן גם על חופש פעולה שמייצר המראה החיילי בחצאית, שבמסגרתו ניתן אף להפר את החוקים הצה"ליים ולבצע עבירות של ממש: "תמיד כשהיה "מבצע מלביש", לי היה ברור שלא יקרה לי כלום. למשל עשיתי נזם במהלך הצבא... זה אסור, אבל לא זוכרת היתקלות עם מ"צ בחיים, לא פנו אליי גם כשהיו פונים לחברות שלי".

סיכום ודיון

הכוח המיוחד שיש לחפצים לייצר נשמות, להפיח בהן רוח חיים, לעצב אותן בדמות מסוימת, לקרוא להן בשם, לברוא את החלל הפנימי שלהן על גבולותיו ולהעניק לחייהן משמעות מוסרית (חינסקי 1997, 177).

במסגרת מחקר זה ביקשתי לבדוק האם וכיצד חפץ כרוך בחוויית הזהות ובכינונה. החפץ, אשר לו ביוגרפיה חומרית נכרך בנקודת זמן מסוימת בביוגרפיה של המשתמשת והופך לבן לוויה לחוויה ולהתנסות. כפי שקובעת חינסקי, בין החפצים לבין האדם מתקיימות שתי תנועות; האחת מצביעה על האופן שבו בני האדם הופכים יישויות לחפצים, והשנייה עוסקת באופן שבו בוראים החפצים בני אדם. חינסקי מאמצת את גישתו של אפדוראי (Appadurai, 1994), שעל פיה חפצים דוממים מתעוררים לחיים ומייצרים בני אדם, מדובבים אותם ומספרים להם "מי הם". בדיון על החצאית הצבאית, נדמה כי כוחו של החפץ כממסגר את הסובייקט, הוא ישיר, פשוט ומיידי. הבגד-החפץ מגדיר את הלובשת אותו, מעניק לה משמעות והקשר. וכך, אמנם

מדובבות המרואיינות במחקר את החצאית ומספרות את סיפורה, אך בתורן, מדובבות גם החצאיות את הנשים וסוגיות של צורה וחומר ספציפי מהוות כטגוריות זהותיות כאשר החפץ-הבגד נלבש ובאמצעותן עושה הבגד אותן.²⁶ סיפורה של החצאית הצבאית הישראלית ממחיש את המעבר של החפץ הטעון מחפץ שבעיקרו היה חפץ ממוגדר, לחפץ אשר הפך עם השנים ובמקביל לתמורות החברתיות בישראל לחפץ ממוגזר. תפקידה המובהק של החצאית ברפרטואר המרכיב את המלתחה הצבאית הישראלית, היה משך עשרות שנים להבחין בין החיילים הגברים ובין החיילות הנשים, לתקף ולסמן את מערך התפקידים הגבריים והנשיים במערכת הצבאית. עם השנים, ובהתאמה לאקלים הרווח בצבאות נוספים במערב, עברו מדי הצבא הישראלי להיות מאופיינים בא-מגדריות, ובהדרגה הוצאה החצאית הצבאית מתוך רפרטואר המדים של החיילת, והפכה לפריט נדיר המעיד על זהותה הדתית של החיילת הלובשת אותה. במסגרת המאמר נמצא כי החצאית הצבאית הישראלית נתפסת על ידי חיילות דתיות כאובייקט כפוי, הניתן להן כחלק ממדי הצבא, אך בהיותן נשים דתיות, הבוחרות את שירותן הצבאי באופן וולונטרי, מהווה החצאית סמל לבחירה אקטיבית זו ובתורה נבחרת החצאית אף היא באופן פעיל. על כן הוגדרה החצאית במחקר זה כ”חפץ כפוי מבחירה”. מתוך הזיהוי שבפעולת הבחירה בין החיילת לבין החצאית הופכת החצאית לאובייקט קרוב אשר נוצרות עמו קרבה ואינטימיות. חצאית המדים מתוארת על ידי המרואיינות במחקר כבת לווייה להתנסות החיים הצבאית האינטנסיבית, ובהמשך לכך הופכת החצאית הצבאית למיטונימיה של החיילת הדתייה ואף נתפסת על ידי המרואיינות כחלק מן העצמי שלהן.

הוסקינס (2007) טוענת כי חפצים דתיים ממוגדרים הינם ”אמירות” הממוענות לא רק אל עיני הצופים בהם אלא גם אל הרגשות, והם חלק משדה תרבותי מורכב אשר בו חפצים יכולים לשחק תפקיד חשוב בחיי האנשים. במסגרת המאמר נמצא כי החצאית הצבאית היא חפץ דתי המסמן סטטוס דתי פנים-מגזרי ולו תפקיד חברתי מרגיע, וכן משמשת כתו תקן וכ”חפץ של כבוד” אל מול החברה הצבאית הכללית, ובחסותו זוכה החיילת לשמירה, הגנה, יחס מכבד והימנעות מהטרדות מיניות. איכויותיה הטכניות והחומריות של החצאית נמצאו כתמה משמעותית באשר לסוגיות של גוף. החצאית, שהיא אובייקט הלבוש הברור מאליו והמבסס של נערות דתיות, מתוארת כאובייקט המועדף עליהן בספירה הצבאית דווקא משום תכונותיו הפיזיות. היותה פריט

לבוש אשר בנוי מיריעות בד שלמות המתחברות לכדי אובייקט שאינו מחולק ואינו מחלק את הגוף, הופך את החצאית לאובייקט העסוק בהסתרה. משום כך נמצא כי ההעדפה לפריט לבוש זה מתבססת על האספקט הטכני שלו יותר מאשר זה ההלכתי או הדתי, והיא נוגעת בכוחה של החצאית לטשטש, להסתיר ולארגן את הגוף הנשי באופן מיטבי עבור החיילות המעידות על בוש, משקל עודף וחוסר ביטחון בהצגת גופן.

נדירותה של החצאית הצבאית במלתחה הצבאית הופכת אותה לפריט לבוש חופשי במערכת הלבוש ההדוקה והקפדנית. במסגרת המחקר מתבררת חצאית המדים להיות אובייקט חופשי המייצר חופש. וכך מתוארים חופש יצירה וחופש פעולה המתאפשרים לחיילת בחסות החצאית החפה מנהלים, תקנים (הגם שקיימים כאלה הם מעורפלים, משתנים תדיר ולעיתים מוסרים לגמרי מן הפרוטוקול הצבאי) ומאכיפה.

במאמר נמצא כי החצאית הצבאית היא אובייקט גבולי המשמש לעבודת גבולות המבוצעת על ידי החיילות הדתיות בהיותן מצויות במרחב הצבאי החילוני. מצד אחד לחצאית הצבאית מאפיינים צבאיים המסמנים אותה כאובייקט צבאי לכל דבר (צבע, בד, תיפורים, רכיסות וכדומה), ומן הצד השני בעצם היותה חצאית היא אובייקט המשויך בספירה הציבורית הישראלית אל הדתי. בכך ניצבת החצאית הצבאית בין ובתוך שני עולמות שונים, סותרים ורחוקים. בעצם היותה היא מאפשרת קיום לימינלי אשר מייצר מעברים בין עולם מקור חברתי, חוקיו ומאפייניו הדתיים אל עולם צבאי, חוקיו המוסדיים ומאפייניו החילוניים. עצם השמירה של נשים רבות את החצאית הצבאית שלהן (ודווקא אותה על פני יתר פרטי הלבוש הצבאיים שהיו בשימוש זהה), מעיד על היות חצאית המדים אובייקט ביוגרפי מעורר, הכרוך בחווית העצמי ובכינון הזהות המתהווה בין שני העולמות. באמצעות המחקר אשר מניח במרכזו את החפץ ומקיים סביבו דיון מתוך החוויה וההתנסות, מעורבת הביוגרפיה האישית של החפץ בביוגרפיה החברתית שלו ובכך מעידה על חוויותיהן הסובייקטיביות של נשים הנכרכות גם בתמורות החברתיות והופכות את החצאית הצבאית לאובייקט זיכרון ולעדה מרכזית בסיפור הישראלי.

מקורות

- אלאור, ת' (2014). סנדלים: אנתרופולוגיה של סגנון מקומי. תל אביב: עם עובד.
- בודאי-היימן, ר' (2016). דת – מגדר – צבא, זהויות נשיות: בין דת וצבא בישראל, עבודת דוקטורט, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן.
- ברונפלד-שטיין, ח' (2012). פנטזיה של מדינה, תצלומי חיילות צהל וארוטיזציה של המיליטריזם האזרחי בישראל. תל אביב: רסלינג.
- בר אור, ד' (2017). הצבא לובש מדים, בתוך: מ' חזן, מ' בר-און וי' גרינברג (עורכים). כלכלה במלחמה: קובץ מחקרים על החברה האזרחית במלחמת העצמאות (עמ' 200-239). ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- גין-סלומון, ר' (2016). הבעיה שיש לה שם: הרחם וחווית העצמי הנשי, עבודת מאסטר, האוניברסיטה הפתוחה, רעננה.
- הלמן, ע' (2012). בגדי הארץ החדשה. ירושלים: הוצאת מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי.
- הלמן, ש' (2006). צבאיות ומיליטריזם. בתוך: א' רם ונ' ברקוביץ (עורכים). אי/שוויון (עמ' 348-354). באר-שבע: הוצאת הספרים של אוניברסיטת באר-שבע.
- חינסקי, ש' (1997). רוקמות התחרה מבצלאל, תאוריה וביקורת, 11, 177-205.
- יוהס, א' (2013). נדוניות של כלות יהודיות מאזמיר – חפצים ביוגרפיים, מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי, מרקמים: תרבות, ספרות, פולקלור, כרך שני, 461-483.
- לאטור, ב' (2005 [1991]). מעולם לא היינו מודרניים. מסה באנתרופולוגיה סימטרית – מבחר פרקים. תיאוריה וביקורת, 26, 43-73.
- פוקן, מ' (2003 [1966]). הטרוטופיה, תרגמה: א' אזולאי. תל אביב: רסלינג.
- פרידל-ענבר, ש' (2014). המשמעות הרטרו-ספקטיבית של השירות הצבאי בחייהן הבוגרים של נשים דתיות-לאומיות בישראל. עבודת מאסטר, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן.
- שור-כליפא, נ' (2013). מראי מקום – החפץ והדימוי החזותי כמעצבי התודעה ההיסטורית ושימורה, אתרים, 3, 17-24.

Adorno, T. W. (1970). *Aesthetic Theory*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Appadurai, A. (1986). *The social life of things: commodities in cultural perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.

- (1994). *Commodities and the politics of value, Interpreting objects and collections*, Milton Park: Routledge.
- Craik, J. (2003). The Cultural Politics of the Uniform, *Fashion Theory*, 7, 2, 127-147.
- (2005). *Uniform Exposed: From Conformity to Transgression*. Oxford: Berg.
- Chevalier, S. (1998). From Woolen Carpet to Grass Carpet: Bringing House and Garden in English Suburbs. In: D. Miller (ed.), *Material Cultures: Why Some Things Matter* (pp. 47-72). Chicago: University of Chicago Press.
- Fussell, P. (2002). *Uniforms: Why We Are What We Wear*. New York: Houghton Mifflin Company.
- Harel-Shalev, A., Daphna-Tekoah, S. (2020). *Breaking the Binaries in Security Studies: A Gendered Analysis of Women in Combat*. Oxford: Oxford University Press.
- Hertz, C. (2007). The Uniform: As Material, as Symbol, as Negotiated Object, *Midwestern Folklore*, 32, 1 (2), 43-58.
- Hoskins, J. (1998). *Biographical objects: how things tell the stories of people's lives*. New York & London: Routledge.
- (2007). Afterword—gendering religious objects: placing them as agents in matrices of power. *Material Religion*, 3(1), 110-119.
- Haug, F. (1987). *Female Sexualization: A Collective Work of Memory*. London: Verso.
- Ingold, T. (2004). Culture On The Ground—The World Perceived Through the Feet. *Journal of Material Culture*, 9(3), 315-340.
- Lomsky-Feder, E., Sasson-Levy, O. (2018). *Women Soldiers and Citizenship in Israel: Gendered Encounters with the State*. New York: Routledge.
- Margalit-Stern, B. (2009). Israel's women soldiers over the generations: A panel discussion. *Nashim: A Journal of Jewish Women's Studies and Gender Issues*, 18, 206-226.
- Miller, D. (1998). *Material Cultures: Why Some Things Matter*, Chicago: University of Chicago Press.
- (2005). *Materiality: an introduction*. In *Materiality*. Durham: Duke University Press.

Turkle, S. (2007). *Evocative objects: Things we think with*. Cambridge MA: MIT Press.

Zalcborg, S., Almog, O. (2009). Dress and Appearance among Women in Israel's National Religious Community, *Sociological Papers*, 14, 16.

